

Explaining the Components of the Mutual Relationship Between Social Factors and Types of Knowledge; A Comparative Study of Max Scheler's and Tabatabai's Viewpoints

Mohammad Soltanieh¹ , Mohammad Rafiq²

1. Assistant Professor, Department of Social Sciences, Razavi University of Islamic Sciences, Mashhad, Iran. Email:

m.soltanieh@razavi.ac.ir

2. Assistant Professor, Al-Mustafa International University, Qom, Iran (Corresponding Author). Email: m_rafigh@miu.ac.ir

Article Info	ABSTRACT
Article type: Research Article Article history: Received: 05 February 2023 Received in revised form: 08 April 2024 Accepted: 28 April 2024 Published online: 22 September 2024 Keywords: Determination, knowledge, Max Scheler, Social factors, Tabatabai.	The problem of mutual relationship between social factors and types of knowledge, which is called "social determination of knowledge", is the external objectivity of knowledge from a social point of view or the impression and identification that different types of human knowledge receive from social factors. The components of this mutual relationship include depth, degree, level, dominant factor and subject. Muhammad Husayn Tabatabai believes that apart from obvious, present, general theoretical knowledge and some general practical knowledge, the rest of knowledge is under the influence of biological, environmental, unseen and social cultural factors that this effect is contingent and does not even reach the stage of causation. The main focus of these epistemological developments is the credibility, especially the post-social credibility, which is completely socially determined. Max Scheler proposed the form and content of knowledge, which considers the content immune from social determination and considers only the form of knowledge to be socially determined. Of course, Tabatabai and Scheler both believe that there is no causality between the community and knowledge and the influence of the community is only to the extent necessary. According to Scheler's opinion, spiritual and real factors jointly determine knowledge. Of course, only the three forms of knowledge of religion, philosophy and science are targeted for determination. Therefore, the extract of Tabatabai's theory goes back to the discussion of validity and Scheler's theory of the form and content of knowledge.
Cite this article: Soltanieh, M.; Rafiq, M. (2024). Explaining the Components of the Mutual Relationship Between Social Factors and Types of Knowledge; A Comparative Study of Max Scheler's and Tabatabai's Viewpoints. <i>Journal of Social Theories of Muslim Thinkers</i>, 14(3): 37 - 53. https://doi.org/10.22059/jstmt.2024.371216.1688	
 © The Author(s). Publisher: University of Tehran Press. DOI: https://doi.org/10.22059/jstmt.2024.371216.1688	

1. Introduction

Social determination of knowledge means the impact and identification that different human knowledge receives from social factors. The issue of "social determination of knowledge" is the basic discussion and the main theme of sociology of knowledge, and even the definition of sociology of knowledge is dependent on the determination of the concept of "determination", "society" and "knowledge". In this research, the dimensions of depth, degree, level, dominant factor, belonging or subject of the problem of social determination have been investigated. In explaining the issue, it should be said that Tabatabai considers "knowledge" and "society" to be two independent entities, each of which has its own "originality" and existence. Max Scheler rejects the associative work of memory in the way that Hume, Locke and Mill have said and considers the idea that the difference between humans and animals is considered to be associative and rational memory incorrect.

2. Methodology

According to the presented question, it is clear that the current research is a descriptive and critical type that describes and interprets the existing conditions and relationships and studies and then criticizes the current state of the phenomenon or subject. Therefore, the article does not have a specific hypothesis. In the present study, an attempt has been made to conduct a basic research using the exploratory method and descriptive-analytical approach, with direct reference to first-hand documents and references. By describing the data and documents and analyzing and comparing them, an attempt has been made to present a desirable and acceptable result.

3. Findings

Tabatabai's and Max Scheler's views have commonalities in some of the five components of the mutual relationship between social factors and types of knowledge.

1. In the depth of determination, both thinkers believe that science and knowledge have objectivity and have a realistic task
2. To a certain degree, both thinkers believe that there is no causality between the community of knowledge and the influence of the community is only to the extent necessary.
3. In the component of the level of determination, the dominant factor of determination, belonging or sign of determination do not share the theory.

Discussion and Conclusion

Tabatabai's and Max Scheller's views have differences in all the five components of the mutual relationship between social factors and types of knowledge, some of which are briefly mentioned:

1. In the depth of determination, before knowledge, there is a desire for knowledge and value. But Tabatabai raised the issue of credibility about which of the knowledges have social determination, and the credibility after society is completely socially determined.
2. In the degree of determinism, according to Tabatabai, this condition exists only in the credits after the community. But in Scheler's form of knowledge, this condition exists.
3. At the level of determination, Tabatabai, present knowledge, real acquisition and general credit acquisition before the community, are always based on the individual and have never found a collective state. But Scheler does not consider knowledge to be exclusive to a specific level, but can be applied at the level of the individual, society, and between, and of course, this is the form of knowledge such as religion, philosophy, science, technology, and ideology, which can be different at different levels. Not its content.

4. In the dominant determining factor, Tabatabai believes it is one of the four categories of transcendental, individual, environmental and social determining factors, the main and dominant factor in determining, nature and love of nature. But Scheler believes that various factors can dominate human thoughts; According to him, the dominant factor is variable.
5. In the belonging or definite sign, Tabatabai says all special credits are more or less influenced by the society, although the credits after the society are more strongly under this influence. But Scheler's are only the form of the three knowledges of religion, philosophy and science, which belong to determination.

Therefore, in relation to the discussion of social determination of knowledge, the essence and spirit of Tabatabai's ideas goes back to the discussion of validity and Scheler's ideas about the form and content of knowledge.

References

- Alizadeh, Abdolreza, Azhdarizadeh, Hossein, Kafi, Majid (2019), *Sociology of Knowledge: A Study in Explaining the Relationship between Construction and Social Action and Human Knowledge*, Qom, Hohza Research Center and University.
- Azhdarizadeh, Hossein (2012), *Social determination of the revealed knowledge of Allameh Tabatabai*, Hozva and University, year 9, number 35.
- Merton, Robert (1973), *the Sociology of Science*, The University of Chicago Press, london.
- Motahari, Morteza (1992), *collection of works*, Tehran, Sadra Publishing House, 9th edition.
- Scheler, Max (1974), *Max Scheler (1874-1928) Centennial Essays*, Edi. By Manfred S. Frings, The Hague, Martinus Nijhof.
- Scheler, Max (1992), *On Feeling, Knowing, and Valuing*, edited and with an introduction by Harold J. Bershad, University of Chicago Press.
- Scheler, Max (1980), *Problems of sociology of knowledge*, London, The University of Chicago Press.
- Scheler, Max (1972), *Sociology of Knowledge*, International Phenomenological Society.
- Scheler, Max (2009), *The Human Place in the Cosmos*, Trans. By Manfred S. Frings, Evanston, Northwestern University Press.
- Scheler, Max (2017), *The Nature of Sympathy*, Trans. By Peter Heath, New York, Routledge.
- Tabatabai, Seyyed Mohammad Hossein (2013), *Al-Mizan fi Tafsir al-Qur'an*, Beirut, Al-Alami Institute.
- Tabatabai, Seyyed Mohammad Hossein (1989), *The principles of philosophy and the method of realism*, Tehran, Sadra.

تبیین مؤلفه‌های رابطه متقابل عوامل اجتماعی و انواع معرفت؛ بررسی مقایسه‌ای دیدگاه ماکس شلر و علامه طباطبایی

محمدسلطانیه^۱ ، محمد رفیق^۲

۱. استادیار گروه علوم اجتماعی، دانشگاه علوم اسلامی رضوی، مشهد، ایران. رایانامه: m.soltanieh@razavi.ac.ir

۲. استادیار جامعه‌المصطفی العالمیه، قم، ایران (نویسنده مسئول). رایانامه: m_rafigh@miu.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	مسئله رابطه متقابل عوامل اجتماعی و انواع معرفت که «تعین اجتماعی معرفت» نامیده می‌شود، عینیت خارجی یافتن معرفت از حیث اجتماعی یا تأثیر و تشخصی است که معرفت‌های مختلف انسان از عوامل اجتماعی می‌پذیرد. این پژوهش بنیادین، با استفاده از روش اکتشافی و رویکرد توصیفی-تحلیلی، در پی پاسخ به این سوال است که بر اساس دیدگاه ماکس شلر و علامه طباطبایی، تعین اجتماعی معرفت چگونه است؟ یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد مؤلفه‌های این رابطه متقابل شامل عمق، درجه، سطح، عامل مسلط و موضوع است. طباطبایی بر این باور است که غیر از معارف بدیهی، حضوری، کلی نظری و برخی از معرفت‌های کلی عملی، بقیه معارف، تحت تأثیر عوامل زیستی، محیطی، غیبی و اجتماعی و فرهنگی قرار دارند که این تأثیر، اقتضایی است و به مرحله علیت حتمی نمی‌رسد. محور اصلی این تحول‌های معرفتی را اعتباریات به‌ویژه اعتباریات پس از اجتماع می‌داند که کاملاً از تعین اجتماعی برخوردارند. یعنی کل اعتباریات متأثر از جامعه‌اند، هرچند اعتباریات بعد از اجتماع با شدت بیشتری تحت این تأثیر قرار دارند. ماکس شلر شکل و محتوای معرفت را مطرح کرده که محتوا را از تعین اجتماعی مصون می‌داند و فقط شکل معرفت را دارای تعین اجتماعی می‌داند. البته طباطبایی و شلر هر دو معتقدند که هیچ نوع علیتی بین جامعه و معرفت وجود ندارد و تأثیر جامعه فقط در حد اقتضاء است. طباطبایی فقط در اعتباریات پس از اجتماع و شلر در شکل معرفت به این اقتضا قائل است. به عقیده شلر، عوامل معنوی و واقعی به طور مشترک، باعث تعین معرفت می‌شوند. البته فقط شکل معرفت‌های سه گانه دین، فلسفه و علم هستند که آماج تعین قرار می‌گیرند. بنابراین عصاره نظریه طباطبایی اجتماعی، ماکس شلر، معرفت. به بحث اعتباریات و نظریه شلر به شکل و محتوای معرفت برمی‌گردد.
تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۱/۱۶	
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۰۱/۲۰	
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۲/۰۹	
تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۰۷/۰۱	
کلیدواژه‌ها:	
تعین، علامه طباطبایی، عوامل اجتماعی، ماکس شلر، معرفت.	

استناد: سلطانیه، محمد؛ رفیق، محمد. (۱۴۰۳). تبیین مؤلفه‌های رابطه متقابل عوامل اجتماعی و انواع معرفت؛ بررسی مقایسه‌ای دیدگاه ماکس شلر و علامه طباطبایی. فصلنامه علمی نظریه‌های اجتماعی متفکران مسلمان، ۱۴(۳): ۳۷-۵۳.

<https://doi.org/10.22059/jstmt.2024.371216.1688>

© نویسندگان.

ناشر: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران.

DOI: <https://doi.org/10.22059/jstmt.2024.371216.1688>

۱. مقدمه و بیان مسئله

تعیین اجتماعی معرفت^۱ یعنی تأثر و تشخیصی که معرفت‌های مختلف انسان از عوامل اجتماعی می‌پذیرد. مثل چگونگی اثرپذیری انسان و معرفت‌های وی از ثروت و قدرت و یا ویژگی‌های گروهی؛ یا نحوه اثرگذاری نوع شغل و حرفه افراد بر نوع تفکر و اندیشه‌شان. مسئله «تعیین اجتماعی معرفت»، بحث اساسی و مضمون اصلی جامعه‌شناسی معرفت است و حتی تعریف جامعه‌شناسی معرفت، به تعیین مفهوم «تعیین»، «جامعه» و «معرفت» وابسته است. در این پژوهش، عمق، درجه، سطح، عامل مسلط، متعلق یا موضوع از مسئله تعیین اجتماعی معرفت بررسی شده است. وجود اختلاف نظر در این مفاهیم اساسی، باعث می‌شود تا در برداشتی که از «تعیین اجتماعی معرفت» وجود دارد، اختلاف ایجاد شود. (اژدری‌زاده، ۱۳۹۰: ۱۷) در تبیین مسئله باید چنین گفت که علامه طباطبایی «معرفت» و «جامعه» را دو موجود مستقل قلمداد می‌کند که هر یک دارای «اصالت» و وجود خاص هستند. از نظر ایشان، جامعه موجودی بیش از مجموعه افراد آن جامعه است که در اثر روابط و مناسبات افراد با یکدیگر شکل می‌گیرد. نگاه طباطبایی به معرفت نیز مانند رویکرد وی به جامعه، رویکردی «وجودشناختی» است. همه معارف انسانی اعم از فطری و غیرفطری، حضوری و حصولی، بدیهی و نظری، نظری و عملی و...، موجوداتی مجرد و غیرمادی و فارغ از همه ویژگی‌های مادیات هستند. معرفت‌ها «ریشه» در طبیعت، عقل، قلب، جهان غیب و جامعه و تاریخ دارد و توسط «ابزارهای» حسی، عقلی، شهودی و وحی و الهام کسب می‌شود. «ملاک صحت» همه معارف، «منطبق با واقع» بودن آنهاست؛ و «معیار صدق و کذب» آنها نیز قاعده «استحاله اجتماع و ارتفاع دو نقیض» (در معارف نظری)، و دو قاعده «حسن عدل» و «فج ظلم» (در معارف عملی) افزون بر اندیشه و گفتار و کردار معصومان (ع) است. علامه طباطبایی «نسبیت» در معرفت‌ها را - جز معرفت‌های بدیهی، حضوری، کلی نظری و برخی از معرفت‌های کلی عملی - می‌پذیرد و براین باور است که غیر از معارف یاد شده، دیگر معارف، تحت تأثیر عوامل زیستی، محیطی، غیبی، اجتماعی و فرهنگی قرار دارند. از نظر وی، محور اصلی این تغییر و تحول‌های معرفتی، «اعتباریات» به‌ویژه «اعتباریات پس از اجتماع» است. اعتباریات، در نگاه وی، مبنای اصلی «جامعه و تمدن» انسانی بوده، و بیشترین تأثیر را نیز از جامعه می‌پذیرند. در این گونه معارف انسانی، به‌ویژه نوع پس از اجتماعی آن، «نسبیت» وصف غالب است. طباطبایی، برای یکسان‌سازی معارف نسبی، راه‌هایی معرفتی می‌کند و معتقد است که از آن راه‌ها می‌توان «نشئت در معرفت» را به «وحدت در معرفت» تبدیل کرد. (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۶: ۲۵۷) وی، با آنکه تأثیر عوامل مختلف بر معرفت انسان را می‌پذیرد، بر این باور است که این تأثیر، «اقتضایی» بوده و به مرحله «علیت حتمی» نمی‌رسد. (اژدری‌زاده، ۱۳۹۳: ۳)

از طرفی، شلر معتقد است که مشکل اغلب نظریات این حوزه، انتزاعی بودن آنهاست. (Scheler, 1974: 3) نظریه ماکس شلر در مورد روح^۲ و سائق^۳ در همه تحلیل‌های او وجود دارد. در قلمرو حیات درونی انسان، سائق‌های غریزه یا قوای حیاتی، حافظه تداعی‌کننده^۴ و شعور و توانایی انتخاب، بین انسان و حیوان مشترک است. البته ماکس شلر، کار تداعی حافظه را به نحوی که هیوم، لاک و میل گفته‌اند، رد می‌کند و این اندیشه را نادرست می‌داند که تفاوت بین انسان و حیوان، حافظه تداعی‌کننده و عقل‌مداری^۵ محسوب شود. (نصیری حامد، ۱۴۰۰: ۹) او معتقد است که حیوانات دارای «مکان جهانی»^۶ نیستند، بلکه صرفاً از «مکان محیطی» یا «مکان پیرامونی»^۷ برخوردارند. شلر معتقد است این فقط انسان است که می‌تواند از خویش‌شناسی گامی فراتر نهد و به مطالعه و شناختن همه چیز، حتی خودش بپردازد؛ یعنی می‌تواند حتی خودش را موضوع معرفت قرار دهد. (Scheler, 1980: 80؛ توکل، ۱۳۸۹: ۳۲) به نظر شلر، توانایی و قابلیت فهم ماهیت جهان^۸ که فقط

1. Social determination of knowledge
2. Spirit.
3. Drive.
4. Associative memory.
5. Intelligence.
6. World Space.
7. Environmental space.
8. Ideation.

از خلال نوعی تجربه شهودی خاص و موردی انجام می‌شود، ویژگی عمده انسان است. اگرچه بخش معنوی انسان (روح) تحت تأثیر بخش سائقی انسان است. ویژگی مهم ساحت معنوی، آن است که می‌تواند از جهان مادی رها شود و از پیوند با زندگی و فشار آن و از تمام اموری که به حیات مادی تعلق دارد، جدایی یابد. حتی می‌تواند از شعور مبتنی بر انگیزش سائق‌های خود رهایی یابد.^۱ شلر، کیفیت و ماهیت عوامل معنوی و ذهنی را ساختار «معنوی»، و ماهیت عوامل مادی و عینی را ساختار «سائقی» می‌نامد. (Tavakol, 1987: 90-112) در معنایی که شلر برای این دو اصطلاح قائل شده است، عوامل آرمانی، روبنا^۲ و عوامل واقعی، زیربنا^۳ قلمداد شده‌اند. اندیشه و تفکر از هر نوع که باشد، فقط تا آن اندازه که با علایق، سوائق و سائق‌ها یا گرایش‌های جمعی متحد شده باشد، می‌تواند کسب قدرت کرده یا امکان تحقق و وجود عینی پیدا کند. (Scheler, 1980: 37) اندیشه نمی‌تواند چیزی خلق کند؛ یعنی قدرت عینیت بخشیدن به خود را ندارد. اندیشه و تفکر، بی‌رمق است و هرچه ناب‌تر باشد، بر جامعه و تاریخ کمتر اثر می‌گذارد. لوتر نمی‌توانست فقط با کوبیدن نود و پنج تن خود بر سر در کلیسای وینتبرگ، جنبش اصلاح دینی را به وجود آورد و با حمایت شاهزادگان منطقه‌ای بود که طغیان پروتستانی توانست پیشرفت کند. (Scheler, 1992: 71) به بیان دیگر، این سخن که رافائل^۴ به یک قلم مو نیاز دارد، به معنای آن است که اندیشه‌ها و تصویرهای هنرمندانه او به تنهایی نمی‌توانست تابلوی نقاشی مریم مقدس را خلق کند؛ یعنی رافائل برای ایجاد کارهای هنری خود، به حامیان اجتماعی و سیاسی نیاز داشت. (Scheler, 1942: 171) اکنون معلوم می‌شود که چگونه جامعه‌شناسی معرفت شلر، در تحلیل‌های پدیدارشناسانه او ریشه دارد.

۲. هدف و پرسش پژوهش

این مقاله با هدف آشنایی با تعین اجتماعی معرفت طبق دیدگاه ماکس شلر و فهم انتقادات وارد بر آن بر اساس دیدگاه علامه طباطبایی تدوین شده است؛ با توجه به موضوع تحقیق و اهمیت این مسئله در فرایند فهم دین با اصول علمی صحیح، در پژوهش حاضر یک پرسش اصلی وجود دارد. بر اساس دیدگاه ماکس شلر و علامه طباطبایی، تعین اجتماعی معرفت چگونه است؟

۳. پیشینه پژوهش

حسین اژدری‌زاده (۱۳۸۲) با رویکرد توصیفی تحلیلی، دیدگاه علامه طباطبایی را در تعین اجتماعی معرفت‌های وحیانی بررسی کرده است و چنین تقریر کرده که «صورت» معرفت‌های وحیانی، از تغییر برخی عوامل اجتماعی و انسانی، مانند: «شرایط زمان»، «انسان» و «مصلح» اثر می‌پذیرد که به عقیده وی ظهور «شریعت» های متعدّد نتیجه آن است ولی «محتوای» معرفت‌های وحیانی، و به تبع آن محتوای شرایع تغییرناپذیر است. تفاوت این مقاله با پژوهش پیش رو، در توصیف تعین اجتماعی معرفت‌های وحیانی است و تبیین انتقادی از نگاه دینی به موضوع بحث از دیدگاه اندیشمندان غربی نداشته است.

رضا نصیری حامد (۱۴۰۰) نیز در پژوهش خود، به تبیین مؤلفه‌های متعارض معرفتی در اندیشه ماکس شلر پرداخته است. شلر برخلاف بسیاری از دیدگاه‌های متأخر، تکوین معرفت را تنها به تأثیر شرایط تاریخی و اجتماعی منوط نکرده و در کنار آن، ویژگی‌های انسانی را نیز مورد توجه قرار می‌دهد. از نظر وی در نگاهی جامع به انسان، افزون بر عقل، باید وجوه عاطفی، احساسی و نیز ارزشی او را نیز مورد توجه قرار داد. در این نوشتار با تحلیل رویکرد پدیدارشناسانه شلر از جمله در قلمرو اخلاق، تلاش می‌گردد نشان داده شود که چگونه شلر با تلفیق حوزه‌های مختلف، از دوگانه‌سازی‌های معمول فراتر رفته و جامعه‌شناسی معرفت را بسط داده است. یافته‌های حاصل از این روند حاکی از آن است که شلر، با نگاهی جامع و فراگیر به انسان و جامعه، بدان‌ها توجه نموده و بر آن است که از فروکاستن آنها به بخشی خاص اجتناب ورزد. نقطه اختلاف مقاله اولاً پرداختن به دیدگاه یک متفکر در حوزه عمومی جامعه‌شناسی معرفت و نه تعین اجتماعی آن است و ثانیاً به انتقادات بر آن اشاره‌ای نشده است. اژدری‌زاده (۱۳۹۳) نیز در مقاله روش‌شناسی اندیشه اجتماعی علامه طباطبایی، زمینه‌های وجودی

1. Ibid.

2. Substructure.

3. Superstructure.

۴. Raphael (۱۴۸۳ - ۱۵۲۰) نقاش، مجسمه ساز و معمار ایتالیایی.

معرفتی و غیر معرفتی آن را بازخوانی کرده، همچنین ملزومات روش‌شناختی آن مبانی بررسی شده است. هرچند اندیشه‌های اجتماعی علامه طباطبایی بر مدار هستی‌شناسی و انسان‌شناسی فطری سامان یافته، انسان‌شناسی فطری نقش محوری در این زمینه دارد.

۴. تعریف مفاهیم

۴-۱. مفهوم معرفت و علم:

معرفت و شناخت با همه انواع حضوری، حصولی، بدیهی، نظری، حسی و عقلی در نظر علامه طباطبایی، امری مجزّد و غیرمادی تلقی شده که نظام تحوّل و تکامل جهان طبیعت در آن هیچ راهی ندارد. (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۱: ۵۷) همه انواع معرفت، «هدایت الهی» و به عبارت دیگر، «الهام» خداوندی است و حق تعالی با واسطه یا بی‌واسطه‌ی حس و عقل، آنها را در انسان ایجاد می‌کند. (همان: ج ۵: ۳۱۱) معرفت، در این دیدگاه صرفاً آینه‌ای قلمداد می‌شود که وظیفه «واقع‌نمایی» دارد، و انسان نیز منحصرأً بدان جهت که فطرتی «حقیقت‌خواه» دارد، خواستار معرفت است. (همان: ج ۴: ۱۰۴) باید به این نکته هم اشاره کرد که علامه طباطبایی، وجود واقعیت خارجی را به عنوان یک اصل بدیهی و فطری مفروض می‌انگارد. به نظر او، انسان با تکرار تجربه عملی و مشاهده امور واقعی، در می‌یابد که خارج از وجودش، جهانی هست که در آن کارهایی بر حسب خواهش خود می‌کند. (طباطبایی، ۱۳۶۸: ۷۵) علامه طباطبایی، به همان شیوه ملاحظه‌ای، علم را حضور چیزی (صورت واقعیت) برای چیزی (ذهن یا نفس) می‌داند. در نه‌ایة الحکمة می‌نویسد: «فالعلم حصول امر مجزّد من المادّة لامر مجزّد و ان شئت قلت: حضور شیء لشیء». (طباطبایی، ۱۳۸۶: ۲۴) استدلال علامه طباطبایی درباره مجزّد بودن علم، آن است که اگر به دقت بنگریم، صورت علمی تغییرپذیر نیست و به تعبیر فلسفی، حیثیت علم، حیثیت دگرگونی و تحوّل نیست و با توجه به این که موجود مادی دگرگونی‌پذیر است، باید گفت که سنخ علم، غیر از سنخ ماده است. اگر چنین نبود، تذکر و به یاد آوردن معلومات پیشین ممکن نبود. (طباطبایی، ۱۳۶۸: ۱۲۶) علامه طباطبایی بر آن است که علم به نفس نیز مجزّد است و خواص مادی را ندارد: هر یک از ما آدمیان، خویش‌شن خویش را درک می‌کند؛ یعنی چیزی را در وجود خود می‌یابیم و مشاهده می‌کنیم که بر هیچ کدام از اعضای بدن و خواص آنها منطبق نمی‌شود و با افزودن و کاستن اعضای بدن یا جوانی و کهولت سن، آن «خویش‌شن» آدمی دگرگونی نمی‌پذیرد. آدمی در می‌یابد که از آن زمان که با یک حالت شهودی، «خویش‌شن» را دریافته است، دیگر هرگز این خویش‌شن دچار تبدیل و تغییر نشده است، و آدمی پیوسته یک چیز ثابت به نام «من» در خود می‌یافته است؛ چیزی که هیچ گونه کثرت و تعدّد و انقسامی ندارد، ناب و خالص است و غیبت از خود ندارد و هیچ حائلی نیز در میان نیست. (همان: ۱۴۱-۱۴۸) پس علم به نفس مادی نیست؛ و در واقع، خود نفس با علم به نفس برابر است، یعنی در این جا واقعیت علم و واقعیت معلوم یک چیز است؛ علم به نفس نوع خاصی از علم و ادراک است و باید آن را از معرفت به اشیای دیگر متمایز ساخت (علم حضوری). (همان: ۱۴۹)

اما شلر معتقد است «قانون جاذبه، مدت‌ها قبل از آن که نیوتن آن را کشف کند، موجود بود. ارزش‌ها نیز عینیتی از این نوع دارند؛ آنها از عقاید و خواسته‌های همه افراد مستقل‌اند. در این معنا، ارزش‌ها را نمی‌توان دارای عینیتی کمتر از اشیای مادی قلمداد کرد». به نظر وی، جستجوی معرفت از طریق نوعی میل سائق و ذاتی، یعنی «اشتیاق به دانستن»^۲ انجام می‌گیرد؛ میلی که بین انسان و مهره‌داران عالی‌تر مشترک است. صورت قوی‌تر این اشتیاق، «عطش دانستن»^۳ است. (Scheler, 1980: 45-48; Tavakol, 1987: 11) به نظر او، قبل از هر کنش تصویری یا تفکری، نوعی احساس ارزشی ارادی (همراه با قصد) فعلیت دارد. شلر، همین معنا را در نوشته خود با عنوان جامعه‌شناسی معرفت بیان می‌کند. «برداشت ارزشی بر ادراک مقدّم است. کودک پیش از آن که به کیفیت حسی «شیرین» پی ببرد، «خوشایندی» شکر را در می‌یابد. هر انسانی، دستگاه ترجیح ارزشی مخصوص به خود دارد و آن خلق و خوی آدمی است که جوهر شخصیت او را تشکیل می‌دهد و شخص بر طبق فرمان‌های آن، عمل می‌کند». (همان: ۱۲) او در مفهوم معرفت، دو وصف و ویژگی را شناخته و از هم جدا کرده است:

1. Physical objects.
2. Curiosity to know
3. Thirst to know

یکی شکل^۱ معرفت و دیگری محتوای^۲ آن. در حالی که صور معرفت، از حیث اجتماعی تعیین می‌شود، محتواهای معرفت چنین نیستند؛ «ذهن فقط محتوای خاص یک مضمون فرهنگی معین را که می‌تواند به وجود آید، تعیین می‌کند. بدین لحاظ، ذهن به خودی خود، دارای «قدرت» یا «تأثیر» خلاق نیست که بتواند محتوای معرفت را به وجود آورد». (علی‌زاده، ۱۳۷۶: ۲۵) شلر معتقد است که «اندیشه‌ها مستقیماً قدرت یا امکان تحقق یافتن یا واقعی شدن را کسب می‌کنند». (همان) این برداشت از «تحقق خارجی یافتن اندیشه‌ها» به طور مستقیم با نظریه شدن^۳ شلر مرتبط است؛ نظریه‌ای که در مرکز متافیزیک وی جای دارد. (همان: ۲۶)

۲-۴ مفهوم «تعیین»^۴

تعیین یکی از مفاهیم کلیدی و اصلی در «تعیین اجتماعی معرفت» است و مقصود از آن، عینیت یافتن خارجی معرفت از حیث اجتماعی است. به عبارتی، باید روشن شود آگاهی‌های انسان تا چه اندازه از جامعه‌ای که در آن زندگی می‌کند، اثرپذیری دارند و اساساً آیا اثرپذیری همه آگاهی‌های انسان از جامعه به یک میزان است یا تفاوت دارند؟ (Stark, 1960: 213; Merton, 1968: 515) اینها پرسش‌ها و مسائلی است که می‌توانند در ذیل عنوان تعیین مطرح شوند. موضع و رویکرد متفکران در این زمینه متفاوت است. نظریه پردازان اجتماعی و نویسندگان مختلف، آنگاه که درباره مسئله تعیین اجتماعی معرفت سخن گفته‌اند، از الفاظ و اصطلاحات مختلفی استفاده کرده‌اند تا به بیان آن چه در سر دارند، بپردازند و تعبیری چون منشأ^۵، تعیین^۶، علیت^۷، وابستگی متقابل^۸، سازگاری^۹، هماهنگی^{۱۰} و ... را به کار گرفته‌اند، تا رابطه میان جامعه و اجزای آن و ساحت معنوی و فکری آن را نشان دهند. (علی‌زاده و دیگران، ۱۳۹۹: ۴۹)

۵. روش پژوهش

با توجه به پرسش ارائه شده، مشخص است که پژوهش حاضر، از نوع توصیفی انتقادی است که به توصیف و تفسیر شرایط و روابط موجود پرداخته و وضعیت کنونی پدیده یا موضوع را مورد مطالعه و سپس انتقاد قرار داده است. بنابراین مقاله، دارای فرضیه خاص نیست. در بررسی حاضر، تلاش شده است پژوهشی بنیادین با استفاده از روش اکتشافی و رویکرد توصیفی - تحلیلی، با مراجعه مستقیم به اسناد و مراجع دست اول انجام شود. با توصیف داده‌ها و اسناد و تحلیل و مقایسه آنها تلاش شده است، نتیجه مطلوب و پذیرفتنی عرضه گردد.

۶. یافته‌های پژوهش

۶-۱. مؤلفه‌های تعیین اجتماعی معرفت

در این مقاله، بر طبق الگو و مؤلفه‌های پنجگانه‌ای که در مقام بیان چگونگی رابطه متقابل عوامل اجتماعی و انواع معرفت مطرح شده، (توکل، ۱۳۸۹: ۳۰-۵۰) دیدگاه علامه طباطبایی و ماکس شلر مورد بررسی قرار گرفته است.

۶-۱-۱. عمق تعیین^{۱۱}

این مؤلفه تعیین، از یک طیف حکایت می‌کند که در یک سوی آن منشأ و خاستگاه اجتماعی معرفت^{۱۲} و در جانب دیگر، فقط تأثیر و نفوذ اجتماعی، در نظر گرفته می‌شود؛ یعنی به طور مشخص، در باب چگونگی پیدایش معرفت، در یک سو، ایجاد محتوای تفکر مطرح است و

1. Form.
2. Content.
3. Theory of becoming.
4. Determination
5. Origination.
6. Determination.
7. Causation.
8. Interdependence.
9. Consistency.
10. Harmony.
11. Depth of determination
12. Social origin of knowledge

در سوی دیگر، فقط ایجاد و تعیین شکل و صورتمعرفت، مورد توجه است. مثلاً کسانی مانند دورکیم، مارکس و مارکسیست‌های پوزیتیویست معتقدند که حیات اجتماعی بشر، بوجود آورنده محتوای معرفت و تفکر است. اما ماکس شلر و نیز ماکس وبر، تعین معرفت را فقط به لحاظ شکل آن و نه محتوا متأثر از اجتماع می‌دانند. البته کسانی هم هستند که به عدم وابستگی کامل اندیشه از واقعیت اجتماعی عقیده دارند مانند سوروکین، زنانیکی و فیلسوفان ایده آلیست سنتی. (علی‌زاده و دیگران، ۱۳۹۹: ۵۴)

الف. دیدگاه علامه طباطبایی

علامه طباطبایی بین معرفت‌های مختلف فرق قائل است. بعضی از معرفت‌ها هیچ ارتباطی با جامعه ندارند و جامعه هیچ‌گونه تأثیری بر آن‌ها نمی‌گذارد، در حالی که بعضی دیگر از معرفت‌ها و اندیشه‌ها خاستگاه اجتماعی دارند و پس از پدیدآمدن جامعه، امکان تحقق می‌یابند. وی در باب علوم و ادراک‌های حصولی بشری، به تفکیکی میان ادراک‌های حقیقی و ادراک‌های اعتباری نایل شده، و معتقد است انسان با به کار انداختن نیروی فکر خود، یک سلسله مفاهیم و افکار اعتباری ایجاد می‌کند. او بر آن است که مفاهیم اعتباری فلسفی و یا اعتباریات مقابل ماهیات را «اعتباریات بالمعنی الاعم» بنامد و اعتباریاتی را که در این‌جا به عنوان مفاهیم مرتبط با قوای فعال آدمی مطرح شده، به نام «اعتباریات بالمعنی الاخص» یا «اعتباریات عملی» بخواند. معیار کلی در اعتباری بودن یک مفهوم یا فکر، این است که به وجهی، متعلق قوای فعال آدمی واقع شده باشد و بتوان نسبت «باید» را در آن فرض کرد. پس اگر گفته شود: «سیب، میوه درختی است»، این ادراکی حقیقی خواهد بود؛ اما اگر بگویند «این سیب را باید خورد» یا «این جامه از آن من است»، در این صورت با ادراک‌های اعتباری روبه‌رو شده‌ایم. ساختن علوم اعتباری، معلول اقتضای قوای فعاله طبیعی و تکوینی انسان است و پرواضح است که فعالیت این قوا یا پاره‌ای از آن‌ها، محدود و بسته به اجتماع نیست. او علوم اعتباری را به اعتباریات پیش از اجتماع و اعتباریات پس از اجتماع تقسیم می‌کند. در نگاه او، ادراک‌های اعتباری پیش از اجتماع، دارای این ویژگی‌اند که افعال متعلق به آن‌ها به هر شخص قائم است، در صورتی که افعال متعلق به ادراک‌های اعتباری پس از اجتماع، قائم به نوع جامعه است. همچنین خاطر نشان می‌کند که نباید فعل مشترک را با فعل اجتماعی اشتباه گرفت. از یک سو، افعالی هست که شخص فعل به شخص فرد قائم است، مانند تغذی و از سوی دیگر، افعالی وجود دارد که شخص فعل به اجتماع قائم است، مانند ازدواج. از این دوگونه فعل، آن چه منشأ پیدایش علوم اعتباری پس از اجتماع اند، افعال اجتماعی است؛ اما افعال مشترک، فقط می‌تواند منشأ علوم اعتباری پیش از اجتماع باشد.

از نظر علامه طباطبایی، معرفت‌های حضوری، حصولی حقیقی و حصولی اعتباری عام از جمله معرفت‌هایی هستند که تحت تأثیر جامعه نیستند. در مقابل، معرفت‌های اعتباری خاص پس از اجتماع، از جمله معرفت‌هایی هستند که خاستگاه اجتماعی دارند و منشأ پیدایش آن‌ها اجتماع است. (طباطبایی، ۱۳۶۸، ج ۲: ۴۲۸) در بین این دو دسته کلی، می‌توان به معرفت‌های اعتباری خاص پیش از اجتماع اشاره کرد که نه حکم دسته اول را دارند و کاملاً از جامعه بریده‌اند و نه حکم دسته دوم را و برخاسته از جامعه. این دسته از معرفت‌ها، گو اینکه ریشه و خاستگاه اجتماعی ندارند، در معرض تغییرات قرار دارند و با تغییر جامعه تغییر می‌کنند و جامعه می‌تواند بر آن‌ها تأثیر داشته باشد؛ بنابراین، دسته سوم، خاستگاه اجتماعی ندارند، اما اجتماع می‌تواند بر آن‌ها اثر بگذارد. (همان: ۱۳۵) (علی‌زاده و دیگران، ۱۳۹۹: ۴۹۵) تحول که مستلزم تاریخی بودن معرفت است، در همه ادراک‌های اعتباری و در جمیع شئون انفرادی و اجتماعی انسان و بلکه همه جانوران زنده به‌ویژه افکار انفرادی آن‌ها، موجود و مشهود است. ایشان برای نشان دادن تحول و تطور و نیز نشان دادن جنبه تاریخی معرفت‌های اعتباری، به وجود این ویژگی در عادات و رسوم و لغات مثال می‌زند و معتقد است که آنچه این خصوصیت را پدید آورده، حاکمیت اصل «انتخاب سبک‌تر و آسان‌تر» بر اعمال انسان است. به اعتقاد وی، وجود این اصل و حاکمیت آن بر اعمال آدمی باعث می‌شود تا ادراک‌های اعتباری مذکور در طول زمان در حرکت باشند و از حالت‌های سخت‌تر به حالت‌های راحت‌تر سوق یابند. بنابراین، لفظی که در یک زمان توسط قومی جعل شده، به مرور زمان دستخوش تحولات و دگرگونی‌های هجایی و ادایی شده و بدین شکل، دارای پیشینه تاریخی می‌گردد. همین سخن در باب آداب و رسوم و بسیاری دیگر از ادراک‌های اعتباری نیز صدق می‌کند. (طباطبایی، ۱۳۶۸، ج ۲: ۲۱۵) (علی‌زاده و دیگران، ۱۳۹۹: ۴۹۶)

ب. دیدگاه شلر:

از نظر شلر، تأثیر و نفوذ امر اجتماعی فقط از حیث گزینش صور معرفت است و محتوای معرفت را تحت تأثیر عوامل مادی و واقعی نمی‌داند. باید دانست که از دیدگاه کسانی چون دورکیم و مارکس، محتوای معرفت توسط عوامل اجتماعی تعیین می‌شود. (علی‌زاده و دیگران، ۱۳۹۹: ۱۴۸) شلر اقسامی از معرفت را بیان کرد که ترتیبشان از بالا به پایین، بر حسب درجه ساختگی بودن^۱ آن‌هاست: (Merton, 1973: 22)

۱. اسطوره و افسانه؛^۲
۲. زبان محلی طبیعی؛^۳
۳. معرفت دینی؛^۴
۴. معرفت عرفانی؛^۵
۵. معرفت فلسفی - متافیزیکی؛^۶
۶. معرفت اثباتی و ریاضیاتی، علوم طبیعی و علوم انسانی؛^۷
۷. معرفت فنی (تکنولوژیک).

در میان این معرفت‌ها، هر کدام که بیشتر ساختگی باشد، سرعت دگرگونی آن نیز بیشتر خواهد بود و بالعکس. در واقع، بین میزان دگرگونی آن‌ها و ساختگی و مصنوع بودن‌شان، رابطه‌ای مستقیم وجود دارد.

۶-۱-۲. درجه تعیین^۸**الف. دیدگاه علامه طباطبایی:**

تأثیر همه عوامل، اعم از غیبی، محیطی، اجتماعی و فردی در حد «اقتضا» است و به درجه «علیت حتمی» نمی‌رسد؛ به عبارت دیگر، از نظر او، انسان موجودی مختار و دارای اراده آزاد است و فکر و عمل او بر اساس آن شکل می‌گیرد. وی اراده را عنصری باطنی و جزء حالات یا افعال نفس می‌داند. (طباطبایی، ۱۳۶۸، ج ۳: ۱۳۷) وجود این عنصر در انسان او را قادر می‌سازد از میان راه‌های متعدد، که عوامل مختلف بیرونی و درونی پیش رویش می‌گذارند، گزینش کند. با وجود آنکه ایشان به تأثیر عوامل گوناگون دیگر بر اندیشه و کنش انسانی، رأی می‌دهد، اما اختیار و اراده آزاد وی را همواره آخرین جزء از علّت تامّه در صدور کنش‌های انسانی می‌داند و بدون فرض اراده انسان، تحقق آن‌ها را ممکن نمی‌داند. (ازدروی‌زاده، ۱۳۸۲: ۱۲۵) از نظر علامه طباطبایی، ارتباط بین اندیشه و ریشه وجودی آن، چگونه ارتباطی است؟ پاسخ او به این پرسش، این است که پدید آمدن اندیشه‌های اعتباری خاص، تحت تأثیر جامعه، پدید آمدنی اضطراری است که فطرت انسانی برای حفظ نظام اجتماعی، آن را اقتضا می‌کند؛ (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۲۱: ۷-۳۶) مثلاً در خصوص ادراک اعتباری «معامله» می‌گوید: «به واسطه احتیاجی که هر یک از افراد اجتماع به مواد مصرفی و به‌ویژه ملکی غیر پیدا نموده‌اند، اضطراراً اعتبار «تبدیل» پیش آمده» است. (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۲: ۱۷۶) (مطهری، ۱۳۷۱، ج ۶: ۴۴۵) و در باب ادراک اعتباری «کلام» و «سخن» چنین می‌گوید: «نیازمندی به ساختن سخن و وضع لفظ دلالت کننده، از چیزهایی است که انسان (و غالب جانوران صدادار تا آن جا که می‌دانیم) در اولین مرحله اجتماع پی به آن می‌برند، زیرا هر اجتماع کوچک یا بزرگ، احتیاج افراد خود را به فهمیدن مقاصد و منویات همدیگر تثبیت می‌کند». (مطهری، ۱۳۷۱، ج ۶: ۴۴۶) بنابراین، به نظر می‌رسد که علامه طباطبایی پیدایش این گونه ادراک‌ها را یک پیدایش حتمی و ضروری به نحو علّیت نمی‌داند و به سخن دیگر، جامعه علّت تامّه این گونه معرفت‌ها نیست، بلکه جامعه فقط زمینه‌ساز و علّت مُعَدّه آن‌ها محسوب می‌شود. البته باید توجه

1. Artificiality
2. Myth and Legend.
3. Natural folk - language.
4. Religious knowledge.
5. Mystical knowledge.
6. Philosophic - metaphysical knowledge.
7. Positive knowledge of mathematics, natural science and Geisteswissenschaften.
8. Degree of determination

داشت که این سخن فقط در باب اعتباریات پس از اجتماع درست است وگرنه اعتباریات قبل از اجتماع، گو اینکه به اقتضای فطرت انسانی، اضطراراً پدید می‌آیند و جامعه در پدیدآمدن آن‌ها هیچ نقشی ندارد و آن‌ها مستقل از جامعه به وجود می‌آیند. (علی‌زاده و دیگران، ۱۳۹۹: ۴۹۶)

ب. دیدگاه شلر:

طیفی که این مؤلفه را در بر می‌گیرد، از یک سو به علّیت طبیعی ختم می‌شود و از سوی دیگر، به تأثیر احتمالی. حتّی در مارکسیسم، که به عنوان هوادار خاص رابطه علّی، غیرقابل انعطاف شناخته می‌شود نیز در مورد درجه تعین معرفت، دیدگاه‌های مشابه وجود ندارد و بر سر این مسئله، اختلاف نظر دارند. مارکسیست‌های پوزیتیویست به قانون آهنین (علّیت جزئی) اعتقاد دارند و در مقابل، مارکسیست‌های راست آیین با آنان مخالف‌اند. برای مثال، آنتونیو گرامشی^۱ معتقد بود که همه قوانین، در واقع نوعی گرایش هستند. به نظر ماکس شلر، جبرگرایی، دارای ماهیتی از نوع گرایش است و از قاعده اعداد بزرگ پیروی می‌کند. ما نه‌ایم در آثار نخسین خود، دیدگاه علّی قوی‌تری را اتخاذ کرده بود، اما در آثار بعدی، با میانه روی بیشتری جهت‌گیری کرد. برخی نویسندگان جدیدتر، اظهار داشته‌اند که جبرگرایی، احتمالی یا آماری است. کارکردگرایان نیز به این مسئله به شیوه‌ای معتدل، دوطرفه و به لحاظ کارکردی هماهنگ، نظر کرده‌اند. شلر معتقد است که هیچ نوع موجبیّت یا علّیت تکوینی^۲ بین جامعه و معرفت وجود ندارد، زیرا از طرفی، نقشی آگاهانه برای نخبگان قائل می‌شود و از سوی دیگر، نحوه گسترش فرهنگ و تعین یافتن معرفت را نتیجه ابداع نخبگان می‌داند، سپس گرایش‌ها و پیروی «اعداد بزرگ» از این «اعداد کوچک» (نخبگان) را عامل اشاعه، استقرار و گسترش فرهنگ قلمداد می‌کند. (Tavakol, 1987: 49).

۱-۳. سطح تعین^۳

الف. دیدگاه علامه طباطبایی:

ریشه‌های وجودی این محصولات ذهنی در کجا جای دارد و به سخن دیگر، تعین اجتماعی معرفت در چه سطحی (فردی، گروهی، طبقاتی، نسلی) قرار دارد؟ به نظر می‌رسد که پاسخ علامه طباطبایی به این پرسش، برای معرفت‌های مختلف یکسان نباشد. از نظر او، معرفت‌های حضوری، حصولی حقیقی و حصولی اعتباری عام، همواره قائم به فرد هستند و هیچ گاه حالت جمعی پیدا نکرده و معرفت‌های افراد مختلف بر روی هم انباشته نمی‌شود، در مقابل، معرفت‌های حصولی اعتباری خاص، دارای این ویژگی هستند که می‌توانند بر روی هم متراکم شده، حالت جمعی و غیرانفرادی پیدا کنند و از این طریق، معرفت‌های هر دسته و گروه، احکام ویژه و خاصی بیابند. وی در خصوص جمعی بودن اعتباریات، چنین تصریح کرده است: «فکر اجتماعی یک شماره محصلی از افکاری می‌باشد که روی هم ریخته شده، وحدتی پیدا کرده و مانند یک واحد حقیقی مشغول فعالیت است». بر همین اساس، او اندیشه‌های گروه‌های مختلف را دارای ویژگی‌های متفاوت می‌داند: «مثلاً یک نفر باغبان با یک نفر بازرگان یا یک نفر کارگر با یک نفر کارفرما از جهت روش فکری یکسان نیست، زیرا احساس‌هایی که مثلاً سبزه و آب و درخت و گل و بهار به وجود می‌آورند، غیر از احساس‌هایی است که مال التجاره و دادوستد لازم دارد و اختلاف احساس‌ها، اختلاف ادراکات اعتباریّه را مستلزم می‌باشد». (طباطبایی، ۱۳۶۸، ج ۲: ۲۱۳-۲۱۷؛ علی‌زاده و دیگران، ۱۳۹۹: ۱۴۸)

ب. دیدگاه شلر:

مسئله تعین اجتماعی معرفت را می‌توان در سطح اندیشه‌های فرد یا افراد، گروه، طبقه، ملت، جامعه، جامعه جهانی یا نسل‌های هر عصر در نظر گرفت. برخی جامعه‌شناسان به این نظر متمایل‌اند که تعین اجتماعی فقط و به طور عمده، در سطح ذهنیت گروهی و طبقه‌ای قابل طرح است؛ اما برخی دیگر، معتقدند که تعین اجتماعی بر همه سطوح نامبرده، کارگر می‌افتد. دیدگاهی دیگر، تعین اجتماعی را به همراه اوضاع و احوال متفاوت، متغیر می‌بیند و از این رهگذر، سطح تعین را با تغییر اوضاع و احوال، در تغییر می‌بیند. ممکن است در شرایطی، تفکر گروهی تحت تأثیر قرار گیرد و در زمانی دیگر، مثلاً تفکر کل جامعه، تحت تأثیر شرایط وجودی و اجتماعی، مشروط و متعین گردد. با توجه به نوع

1. Antonio Gramsci

2. Natural causal.

3. Level of determination

تحلیل در جامعه‌شناسی ماکس شلر، معلوم می‌شود که او تعین اجتماعی معرفت را به یک سطح خاص معرفتی منحصر نمی‌کند و آن را در سطح فرد و جامعه و سطوح بینابین، مانند گروه و طبقه، قابل اعمال می‌داند. (علی‌زاده و دیگران، ۱۳۹۹: ۱۴۸)

۴-۱-۶. عامل مسلط در تعین^۱

نظریه پردازان، عوامل و بخش‌های مختلفی از الگوی اجتماعی را به عنوان عامل مسلط مطرح کرده‌اند. (گورویچ و مندراس، ۱۳۴۷: ۹۰) برای مثال، حلقه‌های مارکسیستی و بیشتر مارکسیست‌های پوزیتیویست، برای مؤلفه‌های اقتصادی تأثیر بیشتری قائل‌اند، اما برخی از آنان نیز بر عامل تکنولوژیک تأکید می‌ورزند و حتی بر عامل جغرافیا. مارکسیست‌های راست آیین، مدعی‌اند که مفهوم «کلیت»^۲ این مؤلفه باید مورد تأکید قرار گیرد. در مقابل، ماکس شلر در مدل «عوامل واقعی» و «عوامل آرمانی»، به برتری عوامل واقعی مختلف تأکید می‌کند و در هر زمان و بر اساس شرایط اجتماعی و تاریخی، برخی از آن عوامل را مانند خون و وراثت، عامل سیاسی، عامل اقتصادی و... مؤثر و مسلط می‌داند. (Tavakol, 1987: 49؛ علی‌زاده و دیگران، ۱۳۹۹: ۳۶۷) به دو شیوه می‌توان به بررسی اندیشه‌های بشری پرداخت: گاهی محصول ذهن آدمی را بر مبنای شکل و محتوای آن مورد تحلیل قرار می‌دهند و گاهی، اندیشه را به لحاظ عوامل و روابط بیرونی آن بررسی می‌کنند. در شیوه اخیر، جستجوی منابع برون ذهنی یک اندیشه، محور کار است. رویکرد بیرونی به اندیشه‌ها، تاکنون نظریه‌هایی را فراهم آورده است؛ از قبیل نظریه‌ای که به موجبیت و تعین عوامل جغرافیایی توجه می‌کند یا رویکردی که به تعین عوامل تکنولوژیک اهمیت می‌دهد یا دیدگاهی که به تعین عوامل وراثتی و خونی (بیولوژیک) و اثری که این عوامل بر اندیشه‌های آدمیان می‌گذارد، نظر دارد. (Hamilton, 1977: 76) شلر به عقل فلسفی توجه دارد، اما مسائلی مثل احساسات و عواطف را ذیل عقل قرار نمی‌دهد. (Scheler, 2017: 166)

الف. دیدگاه علامه طباطبائی:

در خصوص عوامل تعیین‌کننده معرفت، نظریه‌های متفاوتی وجود دارد. این نظریه‌ها را به‌طور کلی می‌توان به دو دسته اصلی تقسیم کرد: نظریه‌های تک علتی و نظریه‌های چند علتی. برخی نظریات، عمده تأکیدشان در این زمینه بر يك علت و عامل خاص است. نظریه‌های جغرافیایی، زیست‌شناختی، تکنوزیک، روان‌شناختی و مانند آن، از جمله آن است. در مقابل، نظریه‌هایی هستند که در خصوص عامل تعیین‌کننده اندیشه و معرفت انسان، بر آن باورند که معرفت و شناخت را يك عامل به‌خصوص تعیین نمی‌کند؛ عوامل مختلفی در این زمینه دخالت دارند، و البته در اینکه این عوامل چه اموری‌اند، نیز اختلافات بسیاری وجود دارد. علامه طباطبائی در سخنان خود به علل گوناگونی برای تعیین معرفت، اشاره کرده است که شاید بتوان این علل را به چهار دسته اصلی تقسیم کرد: ۱. ماورایی (القائات رحمانی و شیطانی)، ۲. محیطی (جغرافیا، محیط عمل و...)، ۳. فردی (بنیه جسمانی یعنی شاکله خلقی، صفات نفسانی، جهان بینی، عادات فکری و کنش از قبیل تعامل علم و عمل، هنجارسازی، اراده) و ۴. اجتماعی - فرهنگی (تربیت، فضای عمومی، پایگاه اقتصادی، دوستی و همنشینی، پایگاه سیاسی - اجتماعی و...). (علی‌زاده و دیگران، ۱۳۹۹: ۱۸) به نظر او، آنچه تعیین‌کننده اصلی معرفت‌های اعتباری خاص قلمداد می‌گردد، فطرت انسانی و به‌ویژه غریزه حب ذات است. این غریزه انسانی براساس شرایط و اقتضاهای مختلفی که رخ می‌نماید، مفاهیم متناسب با آن شرایط و اقتضاها را پدید می‌آورد و بدین شکل خود را با محیط زندگانی طبیعی و اجتماعی وفق می‌دهد. مثلاً علامه طباطبائی در باب پدید آمدن اندیشه اجتماع معتقد است که «هر پدیده از پدیده‌های جهان و از آن جمله حیوان و به‌ویژه انسان، حب ذات را داشته و خود را دوست دارد و هم‌نوع خود را همان خود می‌بیند و از این راه، احساس انس در درون وی پدید آمده و نزدیک شدن و گرایش به هم‌نوعان خود را می‌خواهد و به اجتماع فعلیت می‌دهد». (همان: ۴۳۶) همین نزدیک شدن و گرد هم آمدن يك نوع استخدام و استفاده است که به سود احساس غریزی انجام می‌گیرد و بدین شکل، علامه طباطبائی اندیشه اجتماع را متأثر از اندیشه استخدام و اندیشه استخدام را نیز تحت تأثیر حب ذات و فطرت انسان قلمداد می‌کند؛ بنابراین، سایر اعتباریات خاص نیز به شکلی به غریزه حب ذات و فطرت انسانی ارجاع می‌یابد. (همان: ۴۹۷)

1. Dominant factor of determination

2. Totality

ب. دیدگاه شلر:

قانونی که شلر مدعی کشف آن بود، این است که بین عوامل واقعی، عینی و خارجی زندگی انسانی از یک سو، و عوامل معنوی و ذهنی زندگی از سوی دیگر، ارتباط خاصی برقرار است. او کیفیت و ماهیت عوامل معنوی و ذهنی را ساختار «معنوی»، و ماهیت عوامل مادی و عینی را ساختار «سائق» می‌نامد. اندیشه و تفکر از هر نوع که باشد، فقط تا آن اندازه که با علایق، سوائق و سائق‌ها یا گرایش‌های جمعی متحد شده باشد، می‌تواند کسب قدرت کرده یا امکان تحقق و وجود عینی پیدا کند. (Scheler, 1980: 37) در سایه این گرایش‌ها و اندیشه‌ها بود که ملیت‌گرایی،^۱ سیاست‌گرایی^۲ و اقتصادگرایی^۳ پدیدار شد. (توکل، ۱۳۸۹: ۱۱) وی به طور مشخص با دو گونه تفسیر از تاریخ موافق نبود: یکی تفسیرهایی که یک عامل را در همه تاریخ مهم می‌دانستند مانند تفکر مارکس و ماتریالیسم تاریخی و نیز تفسیرهایی که برای تاریخ مراحل قائل می‌شدند، به طوری که در هر دوره‌ای، یک معرفت خاص بر اریکه برتری بوده و سپس آجلش فرا رسیده و نوبت را به شکلی دیگر از معرفت وانهاده است. (Scheler, 1942: 208) شلر، بر اساس این تفکیک و تحلیل خود از عوامل واقعی (خوبشاوندی، سیاست و اقتصاد) به عنوان عامل مسلط، به نقدی تمام عیار بر ضد پوزیتیویسم آگوست کنت و دیدگاه او در باب مراحل سه‌گانه تاریخ دست زد. شلر، برخلاف نویسندگان مارکسیست، معتقد است که عامل مسلط، تغییر می‌کند. به نظر او، در هر دوره‌ای، یکی از «عوامل واقعی» به صورت عامل تعیین‌کننده درمی‌آید. (Scheler, 1942: 208) به همین ترتیب، شلر به جای نظریه مراحل سه‌گانه آگوست کنت، مراحل تحول تاریخی معرفت را براساس عامل مسلط بنیان می‌نهد.

او معتقد است که در هر دوره‌ای، انواع سه‌گانه معرفت دینی، فلسفی و علم اثباتی وجود دارند، ولی فقط یکی از آن‌ها برتر است. (Scheler, 1942: 208-209؛ علی‌زاده و دیگران، ۱۳۹۹: ۱۷۱) برخی از اندیشمندان این حوزه معتقدند که عوامل مختلفی می‌تواند بر اندیشه‌های انسان حاکمیت یابد؛ شلر از آن جمله است. به باور او، عامل مسلط متغیر است؛ یعنی از میان «عوامل واقعی»^۴ و عینی در هر زمان، یکی از آنها به صورت تعیین‌کننده عمل می‌کند؛ هرچند در هر زمان فقط یک عامل مسلط مطرح است، اگر تاریخ را یکجا نگاه کنیم، در خواهیم یافت که عوامل متعددی به‌منزله عامل مسلط در شناخت‌های انسان مطرح است. (گورویچ و مندراس، ۱۳۴۷: ۹۰) به باور او، در طول تاریخ، سه مرحله را باید از هم متمایز کرد و در هر یک از آن سه مرحله، عامل مسلط متفاوت است؛ مرحله نخست، در نظر شلر، تحت تأثیر شدید رابطه خونی^۵ است؛ برتری و تفوق در مرحله دوم با عامل و قدرت سیاسی است و در مرحله سوم، عامل اقتصادی عامل مسلط قلمداد می‌شود. (ازدروی‌زاده، ۱۳۹۰: ۱۱۶)

۱-۵. متعلق (نشان) تعیین^۶

انواع مختلف معرفت مانند معرفت دینی^۷، معرفت فلسفی^۸، معرفت علمی^۹ و معرفت سیاسی^{۱۰} یا ایدئولوژی، همگی به طور یکسان، تحت تعیین اجتماعی واقع نشده‌اند. مارکس همه انحای تفکر را به لحاظ اجتماعی، دچار تعیین قلمداد می‌کند؛ برای مثال، از نوعی استقلال برای هنر در مقابل ساختار اجتماعی سخن می‌گوید و انگلس درباره تفاوت موجود در تعیین لایه‌های مختلف ایدئولوژی و معرفت، صحبت می‌کند. ماکس شلر، به صراحت این مسئله را مورد شناسایی قرار می‌دهد و درباره آن بحث می‌کند. (ازدروی‌زاده، ۱۳۹۰: ۱۱۰)

الف. دیدگاه علامه طباطبایی:

1. Nativism.
2. Politicism.
3. Economicism.
4. Real factors.
5. Blood relationship.
6. Target (object) of determination.
7. Religious knowledge.
8. Philosophical knowledge.
9. Scientific knowledge.
10. Political knowledge (ideology)

متعلق تعیین اجتماعی معرفت چیست؟ به دیگر سخن، چه معرفت‌هایی را در بحث تعیین اجتماعی معرفت هدف تعیین قرار می‌دهد و آن‌ها را به نحوی متأثر از جامعه می‌داند؟ به نظر علامه طباطبایی، کلّ اعتباریات خاص کمابیش متأثر از جامعه‌اند، هرچند اعتباریات بعد از اجتماع با شدت بیشتری تحت این تأثیر قرار دارند. از این رو، به نظر وی، حوزه‌هایی چون اخلاقیات (مربوط به اصل حسن و قبح)، اجتماعیات (مربوط به اندیشه اجتماع)، مباحث لغوی و ادبیاتی (مربوط به اصل سخن گفتن)، مباحث حقوقی (مربوط به اصل امر و نهی و جزا و پاداش) و مباحث سیاسی (مربوط به اصل ریاست) و مباحث اقتصادی و خلاصه هر آنچه مربوط به اعتباریات خاص می‌شود، مفاهیمی اعتباری و متغیر و هر کدام از آن‌ها که تحت تأثیر جامعه و فطرت انسانی از اذهان مردمان تراوش کند، موقتی و نسبی خواهد بود. (علی‌زاده و دیگران، ۱۳۹۹: ۴۹۹)

الف. دیدگاه شلر:

چنان که گذشت، شلر نخست انواع سه گانه معرفت را ترسیم کرد و سپس فقط شکل (صورت) این معرفت را تحت تأثیر عوامل واقعی که در هر دوره‌ای یکی از آن‌ها سیطره می‌یابد، قلمداد کرد و محتوای آن‌ها را به قلمرو مطلق حقایق و ارزش‌ها نسبت داد. (علی‌زاده و دیگران، ۱۳۹۹: ۱۷۸)

۷. جمع بندی و نتیجه گیری

مؤلفه‌ها	اشتراک نظر دیدگاه علامه طباطبایی و شلر	اختلاف نظر دیدگاه علامه طباطبایی و شلر
عمق تعیین	علم و معرفت از عینت برخوردار است و وظیفه واقع نمائی دارد	شلر معتقد است قبل از معرفت میل به معرفت و ارزش وجود دارد
		شلر شکل و محتوای معرفت را مطرح کرد و محتوای همه معرفت‌ها را از تعیین اجتماعی مصون می‌داند و نزد وی فقط شکل معرفت است که دارای تعیین اجتماعی است.
درجه تعیین	هر دو معتقداند که هیچ نوع علیتی بین جامعه و معرفت وجود ندارد و تأثیر جامعه فقط در حد اقتضاء است	علامه طباطبایی درباره اینکه کدام یک از معرفت‌ها دارای تعیین اجتماعی هستند بحث اعتباریات را مطرح کرد که اعتباریات پس از اجتماع کاملاً از تعیین اجتماعی برخوردارند
		نزد علامه طباطبایی فقط در اعتباریات پس از اجتماع، این اقتضا وجود دارد.
سطح تعیین	-	نزد شلر در شکل معرفت، این اقتضا وجود دارد.
		علامه طباطبایی: معرفت‌های حضوری، حصولی حقیقی و حصولی اعتباری عام و قبل از اجتماع، همواره قائم به فردند و هیچ گاه حالت جمعی پیدا نکرده و معرفت‌های افراد مختلف بر روی هم انباشته نمی‌شود، در مقابل، معرفت‌های حصولی اعتباری خاص و پس از اجتماع، دارای این ویژگی‌اند که می‌توانند بر روی هم متراکم شده، حالت جمعی و غیرانفرادی پیدا کنند و از این طریق، معرفت‌های هر دسته و گروه، احکام ویژه و خاصی بیابند.
عامل مسلط تعیین	-	شلر نیز معرفت را به یک سطح خاص منحصر نمی‌داند بلکه در سطح فرد و جامعه و بینابین قابل اعمال می‌داند و البته این شکل و صورت انواع معرفت از قبیل دین، فلسفه، علم و تکنولوژی و آندیولوژی است که می‌تواند در سطوح مختلف مختلف باشد، نه محتوای آن.
		علامه طباطبایی معتقد است از چهار دسته عوامل تعیین کننده ماورائی، فردی، محیطی و اجتماعی، عامل اصلی و مسلط در تعیین، فطرت و حب ذات است
متعلق یا نشان تعیین	-	شلر معتقد است عوامل مختلفی می‌تواند بر اندیشه‌های انسان حاکمیت یابند؛ به باور او، عامل مسلط متغیر است؛ یعنی از میان «عوامل واقعی» و عینی در هر زمان، یکی از آنها به صورت تعیین کننده عمل می‌کند؛ هر چند در هر زمان فقط یک عامل مسلط مطرح است. در طول تاریخ، سه مرحله را باید از هم متمایز کرد و در هریک از آن سه مرحله، عامل مسلط متفاوت است؛ مرحله نخست، تحت تأثیر شدید رابطه خونی است؛ برتری و تفوق در مرحله دوم با عامل و قدرت سیاسی است؛ در مرحله سوم، عامل اقتصادی عامل مسلط قلمداد می‌شود.
		از نظر علامه طباطبایی کل اعتباریات خاص کمابیش به نحوی متأثر از جامعه‌اند، هر چند اعتباریات بعد از اجتماع با شدت بیشتری تحت این تأثیر قرار دارند.
متعلق یا نشان تعیین	-	شلر معتقد است فقط شکل معرفت‌های سه گانه دین، فلسفه و علم هستند که متعلق تعیین قرار می‌گیرند.

منابع

- اژدری‌زاده، حسین (۱۳۸۲)، تعیین اجتماعی معرفت و حیانی علامه طباطبائی، حوزه و دانشگاه، سال ۹، شماره ۳۵.
- اژدری‌زاده، حسین (۱۳۹۰)، جامعه‌شناسی معرفت در قرآن، قم: انتشارات موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).
- اژدری‌زاده، حسین (۱۳۹۳)، روش‌شناسی نظریه معرفتی اجتماعی علامه طباطبائی، معرفت فرهنگی اجتماعی، سال ۵، شماره ۱۹، تابستان.
- توگل، محمد (۱۳۸۹)، جامعه‌شناسی علم، تهران: جامعه‌شناسان.
- شیر، ماکس (۱۳۷۵)، جامعه‌شناسی معرفت، ترجمه ابراهیم فیاض، حوزه و دانشگاه، شماره ۷.
- طباطبائی، سید محمدحسین (۱۳۸۶)، نه‌ایة الحکمة، قم: موسسه امام خمینی (ره).
- طباطبائی، سید محمدحسین (۱۳۶۸)، اصول فلسفه و روش رئالیسم، تهران: صدرا.
- طباطبائی، سید محمدحسین (۱۳۹۰ق)، المیزان فی تفسیر القرآن، بیروت: موسسه الاعلمی.
- علی‌زاده، عبدالرضا، اژدری‌زاده، حسین، کافی، مجید (۱۳۹۹)، جامعه‌شناسی معرفت: جستاری در تبیین رابطه ساخت و کنش اجتماعی و معرفت‌های بشری، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- علی‌زاده، عبدالرضا (۱۳۷۶)، نگاهی به جامعه‌شناسی معرفت ماکس شیر، حوزه و دانشگاه، شماره ۱۱ و ۱۲.
- گورویچ، ژرژ، مندراس، هانری (۱۳۴۷)، طرح مسایل جامعه‌شناسی امروز، ترجمه عبدالحسین نیک‌گهر، تهران: انتشارات پیام.
- مطهری، مرتضی (۱۳۷۱)، مجموعه آثار، تهران: انتشارات صدرا.
- نصیری‌حامد، رضا (۱۴۰۰)، مؤلفه‌های متعارض معرفتی در اندیشه ماکس شیر، پژوهش‌های مابعدالطبیعی، دوره ۲، شماره ۴.
- Hamilton, Peter (1977), *Knowledge and Social Structure*; Routledge & Kegan Paul, London.
- Merton, Robert (1973), *the Sociology of Science*, The University of Chicago Press, london.
- Merton, Robert K. (1968), *Social Theory and Social Structure*, The Free Press, New York.
- Scheler, Max (1942), *Sociology of Knowledge*, International Phenomenological Society.
- Scheler, Max (1974), *Max Scheler (1874-1928) Centennial Essays*, Edi. By Manfred S. Frings, The Hague, Martinus Nijhof.
- Scheler, Max (1980), *Problems of sociology of knowledge*, London, The University of Chicago Press.
- Scheler, Max (1992), *On Feeling, Knowing, and Valuing*, edited and with an introduction by Harold J. Bershady, University of Chicago Press.
- Scheler, Max (2009), *The Human Place in the Cosmos*, Trans. By Manfred S. Frings, Evanston, Northwestern University Press.
- Scheler, Max (2017), *The Nature of Sympathy*, Trans. By Peter Heath, New York, Routledge.
- Stark, W (1960). *The Sociology of Knowledge, An Essay in Aid of A Deeper Understanding of The History of Ideas*; Routledge and Kegan Paul, London.
- Tavakol, M (1987), *Sociology of Knowledge theoretical problems*, Sterling Publishers Private Limited.

References

- Alizadeh, Abdolreza (1997), *A Look at Max Scheler's Sociology of Knowledge*, Hoze and University, No. 11 and 12.
- Alizadeh, Abdolreza, Azhdarizadeh, Hossein, Kafi, Majid (2019), *Sociology of Knowledge: A Study in Explaining the Relationship between Construction and Social Action and Human Knowledge*, Qom, Hohza Research Center and University.
- Azhdarizadeh, Hossein (2012), *Social determination of the revealed knowledge of Allameh Tabatabai*, Hozva and University, year 9, number 35.
- Azhdarizadeh, Hossein (2014), *Methodology of Allameh Tabatabai's Social Epistemic Theory*, Marfat Social Culture, Year 5, Number 19, Summer.
- Azhdarizadeh, Hossein (2011), *Sociology of Knowledge in the Qur'an*, Qom, Publications of Imam Khomeini Educational and Research Institute.
- Gurevich, Georges, Mendras, Henry (1968), *Outline of Today's Sociological Issues*, translated by Abdul Hossein Nik Gohar, Tehran, Payam Publications.
- Hamilton, Peter (1977), *Knowledge and Social Structure*; Routledge & Kegan Paul, London.
- Merton, Robert (1973), *the Sociology of Science*, The University of Chicago Press, london.
- Merton, Robert K. (1968), *Social Theory and Social Structure*, The Free Press, New York.
- Motahari, Morteza (1992), *collection of works*, Tehran, Sadra Publishing House, 9th edition.
- Nasiri Hamed, Reza (2021), *Conflicting Epistemological Components in Max Scheler's Thought*, Metaphysical Research, Volume 2, Number 4.
- Scheler, Max (1942), *Sociology of Knowledge*, International Phenomenological Society.
- Scheler, Max (1974), *Max Scheler (1874-1928) Centennial Essays*, Edi. By Manfred S. Frings, The Hague, Martinus Nijhof.
- Scheler, Max (1980), *Problems of sociology of knowledge*, London, The University of Chicago Press.
- Scheler, Max (1992), *On Feeling, Knowing, and Valuing*, edited and with an introduction by Harold J. Bershad, University of Chicago Press.
- Scheler, Max (2009), *The Human Place in the Cosmos*, Trans. By Manfred S. Frings, Evanston, Northwestern University Press.
- Scheler, Max (2017), *The Nature of Sympathy*, Trans. By Peter Heath, New York, Routledge.
- Scheller, Max (1996), *Sociology of Knowledge*, translated by Ebrahim Fayaz, Hozva and University, No. 7.
- Stark, W (1960). *The Sociology of Knowledge, An Essay in Aid of A Deeper Understanding of The History of Ideas*; Routledge and Kegan Paul, London.
- Tabatabai, Seyyed Mohammad Hossein (1989), *The principles of philosophy and the method of realism*, Tehran, Sadra.
- Tabatabai, Seyyed Mohammad Hossein (2007), *End of Wisdom*, Qom, Imam Khomeini Institute.
- Tabatabai, Seyyed Mohammad Hossein (2013), *Al-Mizan fi Tafsir al-Qur'an*, Beirut, Al-Alami Institute.
- Tavakol, Mohammad (1987), *Sociology of Knowledge theoretical problems*, Sterling Publishers Private Limited.
- Tavakol, Mohammad (2010), *Sociology of Science*, Tehran, Sociologists.